

Володимир Ричка, Олексій Толочко

## «Князи Болоховські»<sup>1</sup>

Несловоохотливый летописец, который не особенно, впрочем, и благоволил к болоховцам, не догадывался, что через каких-нибудь 600 лет, читая его рассказ о вероломстве болоховских князей, будут задаваться вопросом о самом происхождении их, о котором он не сказал ни слова.

*Микола Дашкевич*

### Вступні зауваження

Під 1241 роком *Галицько-Волинський літопис* сповіщає про похід князя Ростислава Михайловича на Галицьке Пониззя. «Ростиславъ . собра князѣ Болоховские . и встанокъ Галичанъ . приде ко Бакотѣ»<sup>2</sup>. У Бакоті у цей час знаходився Данилів печатник Кирило, який «моудростью и крѣпостью оудержа Бакотоу», виголосивши при нагоді яскраву промову про невдячність Ростислава до його благодійників Романовичів. Зазнавши невдачі під Бакотою, Ростислав пішов «за Дніпро».

У відповідь Данило Романович здійснив каральний похід на болохівських князів:

слышавъ же Даниль приходъ Ростиславль . со князи Болоховскими . на Бакотоу . абые оустремиса на нѣ . грады ихъ ѡгневи предасть . и гребла ихъ . раскопа . [...] Даниль же возьма плѣнь многъ вратиса . и поима грады ихъ . Деревичъ Гоубинь . и Кобоудъ . Коудинъ городѣць . Божьскыи Дадьковъ . приде же Коуриль печатникъ княза Данила . со треими тысящами пѣшець . и трьими сты коньникъ . и водасть имъ взати Дадьковъ гра<sup>3</sup> . ѿтоуда же плѣнивъ землю Болоховскоую . и пожегъ . встави бо ихъ Татарове . да имъ врють пшеницю и проса . Даниль же на нѣ болшоую враждоу держа . ако ѿ Тотарь надежоу имѣахоу<sup>3</sup>.

Ці події відбувалися впродовж літа-осені 1241 року, у коротку паузу, коли монгольська армія, погромивши Південну Русь, знаходилася в Угорщині й

1 Автори висловлюють вдячність за поради і пропозиції учасникам Літописного семінару Центру досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ, на якому обговорювалися попередні варіанти цієї праці.

2 *ПСРЛ* 2: 791.

3 *ПСРЛ* 2: 791–792, із врахуванням варіантів *Хлѣбн.* списку.

ще не розпочала свого зворотного руху в степ навесні 1242 р.<sup>4</sup> У цей час, дізнавшись, що монголи «сошли соуть изъ земли Роуское», стали повертатися князі. Вони знайшли іншу країну, ніж та, з якої панічно тікали декілька місяців тому: міста лежали в руїнах, населення винищене або ж розбіглося, а головне, значною мірою зник той соціальний порядок, серцевиною якого був беззастережний авторитет князівської династії, що забезпечував її монопольне право на політичну владу. Полишене напризволяще, суспільство намагалось адаптуватися до життя в умовах катастрофи. Виявилось, що князівські міста мають якихось нових «держателів» (як у Дорогичині, де Данилові навіть не відкрили ворота), що галицькі бояри «тримають всю землю» Романовичів і роздають її своїм підручним. Це були неприємні, але — з огляду на історію взаємин із галицьким боярством — сподівані речі. Несподіваним відкриттям було те, що під час проходження монгольського війська руськими землями населення певних територій вступило з монголами в якісь особливі взаємини в розрахунку на повернення степовиків із походу в Угорщину.

Як свідчить наше повідомлення, одна з таких груп не просто контролювала компактну територію із численними (хоча й другорядними) містами, але мала своїх власних ватажків, яких *ГВл* послідовно іменує «болохівськими князями». Саме ця обставина — згадка про власних князів — забезпечила болохівцям історіографічну славу, що далеко перевищила репутацію інших синхронних груп залежного від монголів населення Південної Русі.

Тасмничі болохівські князі — одна із найдовше не розгаданих головоломок у нашій історіографії. Справді, вони несподівано вириваються у контексті монгольського походу на Південну Русь і Угорщину, і так само раптово згадки про них зникають після того, як монголи відійшли назад у степ. Тобто тривалість їхнього історичного «життя» — лише один рік. Ватажки болохівців названі «князями», що зазвичай означало б когось із представників князівського роду. А між тим, знайти їм місце в родині Рюриковичів не вдається. У літописних повідомленнях вони фігурують виключно у збірній формі — «князі болохівські», жодного разу жоден із них не названий на ім'я, і діють вони завжди лише як знеособлена група. Подібне важко уявити по відношенню до Рюриковичів, найбільш індивідуалізованих персонажів літописів, чий імена й патроніми надзвичайно важливі і постійно відзначаються. Отож припускали їх походження з якихось інших верств населення, що, скориставшись анархією, захопили владу і проголосили себе князями, але це — річ абсолютно неможлива в обставинах XIII ст. І тим більш неможливо, щоб князівський титул за цими парвеню визнавав князівський літопис Данила Романовича.

Демонстративна протиставленість болохівців руським князям, традиційним володарям над слов'янами Східної Європи, провокувала на здогади про

4 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису. *ЗНТШ*. Т. 41. Львів, 1901, 30.

іноетнічний склад цього населення: у болохівцях убачали людей тюркського походження: асимільованих половців або ж торків чи чорних клобуків, очолюваних власними князьками, або «волохів», тобто населення романського походження.

Упродовж ХІХ ст. частина істориків цінувала проблему болохівців за можливість продемонструвати свої ліберальні, народницькі чи національні переконання, представляючи болохівських князів «народними» монархами, керівниками стихійно утворених «республіканських» громад, опозицією «монархічному» принципу чи «княжому режиму». Болохівці, ким би вони не були, поступово перетворилися в історіографії на унікальний феномен, що знаменував мало не альтернативний шлях розвитку соціальних та політичних інститутів домонгольського часу.

Коли так, то територія болохівців — Болохівська земля — дарма що згадана у джерелах один-єдиний раз, мала здобути самостійну історію, відповідну до значення болохівців в історичних долях Русі. Міркування про неї почали обростати різного роду домислами. Поступово до шести міст, перерахованих у нашому повідомленні, історики стали додавати нові, які з тих чи інших міркувань видавалися придатними, так що на середину ХХ ст. у землі болохівців уже нараховували до 17 міст, а на кінець століття — 27. Таке велике територіальне утворення, зрозуміло, не могло виникнути з нічого, його історія мала бути довшою за засвідчену в літопису, отже з'явилися міркування про домонгольські, а, можливо, навіть додержавні витоки «Болохівської землі». У другій пол. ХХ ст. заходилися до археологічних досліджень міст «Болохівської землі», які (дослідження) передбачувано відкрили високий рівень господарства, економіки та культури болохівців, так що тепер самостійною темою стало навіть «культурно-мистецьке життя» Болохівщини.

За двісті років, під пильною увагою істориків, болохівські князі та Болохівська земля із незначного епізоду часів монгольського завоювання перетворилися на самостійний сюжет давньоруської історії.

### Хто такі болохівські князі?

До наукового обігу відомості про болохівських князів увів М.М. Карамзін, першовідкривач *Галицько-Волинського літопису*. Він акуратно занотував усі згадки про них і в коментарях відзначив, що «сии князья, вероятно, племени Ольговичей», чий уділ знаходився між володіннями мазовецьких та волинських князів, на південь від Берестя<sup>5</sup>. Якщо це справді були Ольговичі, пізніше зауважив С.М. Соловйов, то їх треба вважати онуками Ігоря Святосла-

5 Карамзин Н.М. *История государства Российского*. Т. 3. СПб., 1818, прим. 346; Т. 4. СПб., 1819, прим. 20, 102.

вича, рідними чи двоюрідними братами Ізяслава Володимировича, яким удалося втриматися на Галичині після страти Ігоревичів 1208 р.<sup>6</sup>

Невелика дискусія виникла серед дослідників генеалогії у зв'язку з ототожненням літописних болохівських князів із пізнішим родом князів Болховських та їх згадкою в *Любецькому синодику*. Князі Болховські (дальні нащадки Михайла Всеволодовича чернігівського) одержали своє прізвище від міста Болхов, заснованого у XVI ст., але П.В. Долгоруков уважав за можливе ототожнити їх із літописними однофамільцями. Цим останнім він, однак, не міг знайти місце на генеалогічному дереві Рюриковичів і стверджував, ніби болохівські князі були єдиними на Русі, що не належали до потомства св. Володимира. «От кого ведут они начало? от древних ли владетелей древлянских, или от ханов половецких, неизвестно»<sup>7</sup>. На початку XIV ст. Гедимін, оволодівши Поділлям, вигнав звідти болохівських князів.

Ця гіпотеза викликала рішуче заперечення з боку І. Забеліна, М. Квашніна-Самаріна, а пізніше Р.В. Зотова. Їхнє неприйняття ідеї ґрунтувалося, переважно, на неможливості в рамках генеалогічних студій уявити в XIII ст. існування князів, які не належали б до родини св. Володимира<sup>8</sup>. Так, М. Квашнін-Самарін уважав болохівських князів синами котрогось з Ігоревичів, що ймовірно одержали свої уділи від Всеволода Ольговича Чермного, київського князя в момент убивства їхнього батька. Дослідник також спробував ідентифікувати болохівських князів серед персонажів *ГВл*, назвавши Ізяслава та Федора (згадані в епізоді нападу на Галич під *Inam*. 1255), яких ототожнив з Ізяславом Ігоревичем та Феодором Святославичем<sup>9</sup>.

Загалом кажучи, для істориків великоруських болохівські князі становили не більш як генеалогічну головоломку. Зовсім іншого звучання проблема їх походження здобула серед дослідників, як тоді казали, «південноросійської школи», для яких стала пунктом фіксації на довгі десятиліття.

Висловлену кн. Долгоруковим думку про особливу природу болохівських князів підхопив М.М. Костомаров. «Загадковим і досі непоясненим болохівським князям, — писав він, — немає можливості відшукати місця в розгалуженні Рюрикова дома. Видно з усього, це були князі інших давніх родів, що залишилися непідвладними Рюриковичам»<sup>10</sup>.

6 Соловьев С.М. *История России с древнейших времен*. Вид. 2-е. Кн. 1. СПб., б.г., 811, прим. 1.

7 Долгоруков П.В. *Российская родословная книга*. Ч. 3. СПб., 1856, 1–11.

8 Забелин И. *Опыты изучения русских древностей и истории. Исследования, описания и критические статьи*. Ч. I. М., 1872, 533–544.

9 Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. *ЧОИДР*, 1873. Кн.4, Отд. V, 217–218. Міркування Р.В. Зотова не відхиляються від аргументації Квашніна-Самаріна, див.: Зотов Р.В. *О черниговских князьях по Любецкому синодику и о черниговском княжестве в татарское время*. СПб., 1892, 156–165.

10 Костомаров Н.И. *Русская история в жизнеописаниях важнейших ее деятелей*. Т.1: *Господство дома св. Владимира X–XVI столетия*. СПб., 1907, 131.

Але вирішальними виявилися погляди незаперечного авторитету «південноросійської школи» В.Б. Антоновича, трансльовані через праці його численних учнів. Антонович розгледів у Болохівській землі (що нібито проіснувала до поч. XIV ст. і була ліквідована литовцями) оригінальний федеративно-общинний устрій, а її «князів» уважав виборними отаманами<sup>11</sup>.

Незалежна від князів Болохівська земля, із федеративним політичним устроєм та заснована на органічному (общинному) принципі організації населення, очолювана демократичними, виборними ватажками — це вже була тема, багата на найрізноманітніші конотації, надавалася для сублімації розмаїтих політичних ідеологій: народницьких, федеративних, автономістських, ліберальних, антимонархічних, національних. Болохівська земля уявлялася шансом розвитку природної (читай: не скаліченої монархією) і «народної» (читай: національної й демократичної) історії, який мала (і, очевидно, може мати в майбутньому) Південна Русь<sup>12</sup>.

Із намови Антоновича за детальну розробку теми Болохівської землі взявся М.П. Дашкевич, який підтвердив очікування свого вчителя: болохівські князі, справді, виявилися «или лица туземних княжеских родов, уцелевших от до-государственной старины [...] или же это были «лучшии мужи» местного населения, провозгласившего их князьями для того, чтобы иметь кого выставить в противовес дому Владимира святого»<sup>13</sup>.

Із тих пір історики, що асоціювали себе зі школою Антоновича, не пов'язували болохівців із Рюриковичами, варіюючи тему в межах визнання їхніх князів або місцевими боярами, що вокняжилися (Н.В. Молчановський<sup>14</sup>), або древнім князівським родом із додержавних часів, або ж — виборними старійшинами (М.С. Грушевський<sup>15</sup>). На початок ХХ ст. ці погляди, як можна судити із прихильного огляду О.Є. Преснякова, уже вважалися найвпливові-

11 Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф.І. Спр. № 8083. Антонович В. Историкотопографический очерк Южной Руси, 50–50 зв.

12 Схоже, що цю ідею підгледіли в Костомарова. Пишучи про падіння престижу князівського дому в Галичині, історик захоплюно зазначав: «Почти можно предвидеть, как бы разыгралась история удельного уклада [...] Русь возвратилась бы к порядку, существовавшему до призвания варягов, то есть у разных народов в разных землях были бы свои князья, свои веча, не связанные уже единством княжеского рода» (Костомаров Н.Н. *Исторические монографии и исследования*. СПб., 1872, 246).

13 Дашкевич Н.П. *Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в XIII и XIV столетиях*. К., 1876, 33.

14 Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.* К., 1885, 110.

15 Грушевський М. *Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. К., 1891, 443; Сергієнко М. Громадський рух на Україні-Русі в XIII віці. *Записки Товариства імені Шевченка*. Т. 1. Львів, 1892, 1–28; Грушевський М.С. *Барское староство. Исторические очерки (XIV–XVIII в.)*. К., 1894, 18; Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 3, до року 1340. Вид. 2е, розширене. Львів, 1905, 159–160. Щодо інструменталізації теми Болохівської землі в працях Грушевського див.: Толочко О.П. Михайло Грушевський та Маций Стрийковський. *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля*. К., 2010, 811–822.

шими<sup>16</sup>. Дещо з цього — наприклад, версія боярського походження болохівських князів — виявилося продуктивним і в радянській історіографії<sup>17</sup>.

З усіх учнів Антоновича, здається, лише І.А. Линниченко залишився осторонь подібних ідей. Дослідник соціального і правового становища селянства, він не мав сумніву, що селяни, очолювані «князями» — це колоністи на волоському праві, в якому існує інститут «князів», аналогічний до солтисів німецького та тіунів руського права<sup>18</sup>. Щоправда він не міг навести свідчень про початки волоської колонізації раніше XIV ст. і, впадаючи в *circulum vitiosum*, якраз повідомлення про болохівських князів вважав найдавнішим свідченням про неї<sup>19</sup>.

Іноетнічне походження болохівців, яке виправдовувало б існування у них власних князів, припускали Д. Зубрицький (вважаючи їх «особим народцем», сформованим із «смеси крещенных половцев и русских беглецов или пленников») <sup>20</sup>, І. Шараневич (обрусілі нащадки половців)<sup>21</sup>, М.С. Грушевський («стара слов'янська людність, може з деякою чорноклобуцькою домішкою») <sup>22</sup>, О.О. Шахматов (неасимільовані древні уличі, що під впливом монгольського нашестя «стремятся к самостоятельности») <sup>23</sup>.

16 Пресняков А.Е. *Лекции по русской истории*. Т. 2, вып. 1: *Западная Русь и Литовско-Русское государство*. Л., 1939, 20, 38.

17 Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950, 150–152; Котляр Н.Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* К., 1985, 129; Котляр Н.Ф. Племенная знать в процессе формирования феодального класса Южной Руси (на материалах Болоховской земли). *Элита и этнос средневековья*. М., 1995, 98–103; див. також: Котляр М.Ф. Коментар. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар*. За ред. М.Ф. Котляра. К., 2002, 246. Щоправда І. Крип'якевич писав про їх таки князівське (хоча й невідоме) походження (Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*. К., 1984, 57), а Л. Махновець гадав, що вони могли бути синами Ярослава Інгваревича і зараховував до них Бориса «межнібіжського» (*Літопис Руський*. Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. К., 1989, 391, прим. 7).

18 Линниченко И.А. *Черты из истории сословий в Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV–XV вв.* М., 1894, 120, 170–171. Раніше думку, що болохівці є волохами, висловлював А. Петрушевич (Петрушевич А.С. *Кто были болоховские князья?* Львов, 1871; Петрушевич А.С. *Критико-исторические рассуждения о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях*. Львов, 1888; Петрушевич А.С. *Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова и окрестностей его, с воззрением на предисторические времена появления славянских и румынских племен из придунайских стран в предкарпатские области*. Львов, 1893–1897. Вып. 1–3).

19 Твердження, ніби волохи почали розселюватися в Галицькій Русі з XIII ст. і тоді ж принесли інститут «князівства», із посиленням на наш випадок, закріпилося в літературі (Інкін В.Ф. К вопросу о происхождении и эволюции волошского института «князя» (кнеза) в галицкой деревне в XV–XVIII вв. *Славяно-волошские связи*. Кишинев, 1978, 117). Див., однак, критику подібних побудов і рішуче ствердження, що перші волоські поселення в Галицькій Русі з'явилися не раніше другої пол. XIV ст., а масова колонізація — лише в XV ст.: Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských. S úvodem podávajícím přehled teorií o vzniku rumunského národa* (Praha, 1916), 290–291.

20 Зубрицький Д. *История древнего Галицко-Русского княжества*. Львов, 1855. Ч. 3, 138.

21 Шараневич И. *История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453*. Львов, 1863, 104. Порівн.: Шараневич И.И. *Исследование на поли отечественной географии и истории*. Львов, 1869; Шараневич И.И. *Географическо-исторические статьи*. Львов, 1875. Цю точку зору поділяв також М.П. Барсов (Барсов Н.П. *Очерки русской исторической географии. География начальной летописи*. Варшава, 1885, 254, прим. 133).

22 Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. Т. 3. Львів, 1905, 155.

23 Шахматов А.А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей. *ЖМНП*. Ч. 323, 1899, 358.

### Процес складання *Галицького літопису*, його структура та місце в ній повідомлень про болохівських князів

Ми розпочали наші спостереження з повідомлення *Галицького літопису* за 1241 р., сигналізуючи в такий спосіб переконання, що лише цей фрагмент тексту несе у собі автентичні відомості про болохівських князів і лише ним варто обмежити коло текстів, придатних до історичної інтерпретації. Однак фактом залишається, що болохівські князі згадані *Галицьким літописом* ще декілька разів, при тому в повідомленнях домонгольського часу: під 1231 та 1235 рр. (орієнтуючись на хронологію *Inam.*). Переважно на цих повідомленнях, їхніх натяках та імпліцитній інформації дослідники й намагалися будувати свої гіпотези щодо походження болохівських князів. Між тим, цілком можливо продемонструвати, що у структурі *Галицького літопису* «ранні» повідомлення під 1231 та 1235 рр. є вторинними і виникли вже після того, як було написано історію конфлікту між Романовичами й болохівськими князями в 1241 р.

Спершу, однак, повернімося до нашого головного тексту, повідомлення за 1241 р., і спробуємо його ще раз, тепер уже уважніше, прочитати.

«Пото<sup>м</sup> же Ростиславъ . собра князѣ Болоховьскыє . и встанокъ Галичанъ . приде ко Бакотѣ». Звернімо увагу, що, нападаючи на Бакоту, Ростислав збирає «*встанокъ* Галичанъ». Це передбачає якусь іншу, попередньо розказану, історію, в якій галичани ще були в повному складі: або ж «усі галичани» брали участь в якихось подіях, після чого їх залишився лише «останок», або ж усі підтримували Ростислава і більша частина галичан ще не покинула його. А між тим, такої оповіді в літопису немає. Ростислав виринає в епізоді з Бакотою нізвідки, як і де він здобув прихильність бодай «решти» галичан, ми не довідуємося. Це могло б статися під час перебування його в Галичі, і такий похід справді відбувся, але літопис розповідає про нього пізніше, одразу ж після завершення епізоду з болохівськими князями: Ростислав за підтримки галицьких бояр ненадовго захопив Галич, але був вибитий звідти Романовичами; із ним, дійсно, пішла частина галичан та єпископ Артемії<sup>24</sup>.

Можна було б думати, що, пишучи через багато років, галицький літописець нетвердо пам'ятав послідовність подій і наскок на Бакоту, який відбувся після втечі Ростислава з Галича, помилково згадав раніше. А можна у плутаній і непослідовній оповіді вбачати наслідки редакторського втручання в текст.

Подібного роду сліди редагування знаходимо й безпосередньо в епізоді, що нас цікавить: у завершенні оповіді про похід Данила на болохівських князів. Придивімося до нього (завершення) пильніше:

---

24 ПСРЛ 2: 793.

Даниль же на нѣ болшоуоу враждоу держа . како ѿ Тотарь надежоу имѣахоу .

кназь же ихъ иза ѿ роукоу . Болеславлю княза Мазовського . рекшоу Болеславоу . почто соуть вошли во землю мою . како не вда<sup>с</sup> имѣ рекы . и не соуть вои твои . но соуть . ѿсобнии князи . и хоташе разьграбити е . вни же ѿбѣщаша работаѣ быти . шнемъ же молашимса . Даниль же и Василко . занѣ хоти с ними брань створити . Василко же ехавъ оубѣди рекше оумоли и . и дасть емоу дары многи . на избавление ихъ . шнѣм же шдинако не помнаши добродѣанья . Бѣ возмецьде имѣ дасть . како не вста ничтоже . во градѣ ихъ . еже бы<sup>с</sup> не пленено . и приде ко братоу си мл<sup>с</sup>тью Бж<sup>н</sup>ею . шбличаа побѣдоу .

Ростислав же шдинако не престааше . ш злобѣ свои . но вои . собравъ . и Володислава невѣрного . поиде на Галичь . и пришедь ко Печерѣ Домамири [...] <sup>25</sup>.

Виділений фрагмент, приєднаний після фіналу історії з болохівськими князями (коли вони вже покарані, а їхні міста спустошені), традиційно викликав надзвичайні труднощі для інтерпретації. Яким чином посеред Болохівської землі раптом опинився Болеслав Мазовецький? Яким чином розгромлені Данилом болохівські князі опинилися в полоні у Болеслава? Чому Болеслав — як виходило б з контексту, серед Болохівської землі — твердить, ніби болохівці, навпаки, увійшли у його, Болеслава, землю? Звідки тут раптом узявся Василько, про якого спеціально зазначено, що в поході на болохівців він не брав участі («Василько же князь . всталъ бѣ . стеречи землѣ ѿ Литвы . послалъ бѣаше вое свое со братомъ» <sup>26</sup>)? Чому визволення болохівців приписується Данилові, хоча насправді їх визволяє один Василько? І чому останній докладає стільки зусиль, щоб вимолити в Болеслава своїх і брата ворогів, при тому, що текст наголошує на більшій «вражді»?

Запропоновані в літературі відповіді на подібні запитання зводяться, головним чином, до того, що тут пригадано якісь інші події, котрі відбулися раніше, можливо, взимку 1240–1241 рр., коли Данило ще переховувався в Болеслава: або болохівські князі, як і решта населення, тікали від монголів і забігли аж до Мазовії <sup>27</sup>; або вони намагалися скористатися зам'ятнею й напали на Болеслава з метою відібрати собі частину його територій; або ж намагалися переселитися на територію Мазовії. Ці й подібні здогади свого часу зважив Дашкевич <sup>28</sup>. З його огляду виходило, що «нормалізувати» цей фраг-

<sup>25</sup> ПСРЛ 2: 792–793.

<sup>26</sup> ПСРЛ 2: 792.

<sup>27</sup> Цей здогад Соловйова продовжують необачно повторювати (див., напр.: Димник М. Борьба за Галич между Данилом Романовичем и Михаилом Всеволодовичем (1235–1245 гг.). *Rossica antiqua* (2012, 1), 88), насилуючи здоровий глузд: в єдиному аргументі сусідять твердження, що болохівські князі були одночасно і союзниками монголів, і тікали від них світ за очі.

<sup>28</sup> Див.: Дашкевич Н.П. *Болоховская земля и ее значение в русской истории*, 1–2, прим. 3. Новітня гіпотеза передбачає, що епізод стосується 1238 р., коли болохівські князі якимсь чином увійшли у спілку із Романовичами та з їхньої намови напали на мазовецькі володіння Болеслава (чим можна було б пояснити турботу про них Василька) (Dariusz Dąbrowski, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna* (Kraków, 2012), 192, 203, 233).



мент неможливо: ані болохівські князі не могли опинитися в Мазовії, ані Болеслав не міг перебувати в Болохівській землі. Таким чином, епізод, судячи з усього, не належить до оповіді про Данилову експедицію проти болохівських князів і опинився серед неї випадково. Справді, видаливши цю частину тексту, ми здобуваємо цілком ясний і послідовний виклад подій.

Придивімося до моменту переходу між фрагментами уважніше. У нинішньому вигляді *ГВл* він оформлений як єдина фраза: «Даниль же на нѣ болшоую враждоу держа . тако ѿ Тотарь надежоу имѣахоу . князѣ же ихъ иза ѿ роукоу . Болеславлю княза Мазовьского». Очевидно, що дві частини фрази перебувають у рішучій смисловій суперечності (Данило такий лихий став на болохівців, що врятував їх). Із подальшого викладу однак з'ясується, що фраза граматично неузгоджена: в першій її частині суб'єктом є Данило, у другій — Василько. Отож перед нами не єдине речення, а механічно зшиті два: одне, що завершувало болохівську історію Данила<sup>29</sup>, інше — про порятунок Васильком якихось неназваних князів із рук Болеслава<sup>30</sup>.

Так само помічаємо текстуальний шов і у закінченні нашого фрагменту: «и приде [Василько. — *Авт.*] ко братоу си млѣтью Бжиюю . вбличаа побѣдоу». Це характерне для автора *Галицького літопису* завершення «військового епізоду»<sup>31</sup>, яке, крім іншого, указує, що Василько й Данило перебували в різних місцях (а значить, і в різних літописних епізодах), що узгоджується з ремаркою про те, що Василько не брав участі в поході на болохівців. Отже з обох боків наш фрагмент виразно відділяється від навколишнього тексту, що видає його вставний характер. Коли так, то цілком легітимно розглянути можливість, що фрагмент виявився переміщеним з якогось початкового місця<sup>32</sup>.

29 Пор. перегук із попереднім текстом: «Даниль же на нѣ болшоую враждоу держа»; «Данилови же видашоу и Василькови гордость его [Доброслава. — *Авт.*] . болшоую враждоу на нѣ воздвигоуста» (*ПСРЛ* 2: 790).

30 Щоправда, помітне невдале зусилля редактора якось гармонізувати текст уведенням імен Романовичів: «внемъ же молачимса . Даниль [X: дани] же и Василько . занѣ хоти с ними брань створити». Вставка імен Романовичів у називному відмінку граматично недоладна, лише заплутала фразу, що стосувалася Болеслава, пор.: «и хоташе [Болеслав] разыграбити е . вни же вбѣшашаса работѣ быти . внемъ же молачимса [Болеславу]. занѣ хоти с ними [Болеслав] брань створити».

31 Пор.: «вбличи побѣдоу . и постави на Нѣмѣцьскыхъ вратѣхъ хороуговь свою»; «авлающа побѣдоу свою» (*ПСРЛ* 2: 778, 805).

32 У нинішньому стані *ГВл* початкове місце фрагмента не відшуковується. Болеслав Конрадович мазовецький фігурує в *Галицькому літопису* ще двічі: в епізодах втечі Данила від монголів (надає Данилові притулок) і в короткому записі про його смерть (*ПСРЛ* 2: 788, 810). Жодних спільних із Романовичами воєнних дій не відзначено. Між тим, фрагмент позначений характерними для галицького автора маньєризмами, відзначеними ще О.С. Орловим: парафразуванням виразів зі слов'янського перекладу *Хроніки* Іоанна Малали. Пор.: «вбличаа побѣдоу» — «и възративса, вбличи побѣдоу»; «вбличи побѣдоу еже на Антоніа»; «вбличи в немъ свою побѣдоу»; «и тоу вбличи побѣдоу свою» (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов Истрина*. Подг. изд. М.И. Чернышевой. М., 1994, 193, 232, 233; «оубѣди рекше оумоли» — «сзданъ рекше створень»; «цѣрствовати рекше власти държа»<sup>33</sup>); «на село рекше веси»; «црѣмъ и рекше мѣстодръжателемъ» і под. (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, 17, 24, 86, 119).

А між тим цей, як виявляється, вставний і неналежний до болохівської історії текст традиційно служив одним із ключових для суджень про ідентифікацію болохівських князів та їх статус. Болеслав, відкидаючи правомірність Василькового заступництва, зауважує, що на його територію зайшли не Василькові підручні чи союзники («не соуть вои твои»), а самостійні князі («но соуть . всобнии князи»). Щоправда тлумачили цю фразу взаємовиключно: або так, що Болеслав визнає за ними князівський статус (отже вважає їх Рюриковичами), або в тому смислі, що Болеслав натякає, що князі якісь окремі, не належні до родини Рюриковичів. Ким насправді були ці персонажі — ми вже не дізнаємося. Але одна фраза літописця, здається, виключає їх належність до Рюриковичів: «они же вбѣщашаса работѣ быти». «Работа» — це стан рабства, крайнього приниження і безчестя; немислимо, щоб руський літописець уживав подібні звороти щодо Рюриковичів. Швидше, він міг би вкласти цю репліку в уста якихось дрібних ятвязьких князків (за якими, до речі, князівський статус літописом визнається)<sup>33</sup>.

Викладені вище зауваження мали обґрунтувати думку про необхідність читати повідомлення про болохівських князів у світлі текстологічних проблем *ГВл*. Насьогодні в літературі запропоновано чотири відмінних погляди на те, як складався текст галицької частини літопису й, відповідно, як визначається його структура. Найбільшої популярності здобула концепція, згідно з якою наявний текст виникав як серія «продовжень» (через термінологічну неохайність іменованих «редакціями»): 1211, 1238–1245 та 1256–1257 (Л.В. Черепнін); 1246 та поч. 1260-х рр. (В.Т. Пашуто); 1247 та після 1262 р. (О.М. Ужанков)<sup>34</sup>. Своєрідним розвитком цієї традиції стали погляди М.Ф. Котляра про «повістевий» характер літопису: його текст складається із низки різного обсягу повістей, накопичуваних поступово і послідовно з'єднуваних у загальний текст<sup>35</sup>. Інше уявлення представлено працями А.І. Генсьорського, який спробував застосувати до *ГВл* розроблені О.О. Шахматовим текстологічні принципи і представив процес складання літопису у

33 Пор.: «Коматови же приѣхавшоу ѿ Йтвазь . вбѣщеваоушимса имь в работѣ быти»; «оувѣдав же Йтвази се . послаша послы своа . и дѣти своа . и дань даша . и вбѣщевахоуса работѣ быти емоу» (*ПСРЛ* 2: 829, 835). Крім випадку із Судиславом (*ПСРЛ* 2: 738), усі інші згадки «работи» у *ГВл* стосуються ятвязьких князів. До речі, цей вираз є одним із хронографічних запозичень *ГВл*, пор. у Малали: «Полоксени же, вбѣм'ши носѣ ѿца твоего брата ради Сктора, вбѣщаса работе быти оу него» (Истрин В.М. *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, 140).

34 Див.: Черепнін Л.В. *Летописец Даниила Галицкого. Исторические записки*. Т. 12. М., 1941, 228–253; Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. М., 1950; Ужанков А.Н. «Летописец Даниила Галицкого»: редакции, время создания. *Герменевтика древнерусской литературы*. Сб. I: XI–XVI века. М., 1989, 261–274; Ужанков А.Н. *Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII вв.* М., 2009, 287–389.

35 Котляр М. Ф. *Галицко-Волынский летопис XIII ст.* К., 1993; Котляр Н.Ф. Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые особенности). *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1995. М., 1997, 80–165. Котляр Н.Ф. Галицко-Волынский свод: летопись или собрание повестей? *Средневековая Русь*. Вып. 6. К 75-летию академика Л.В. Милова. М., 2006.

вигляді декількох послідовних «зводів»: 1234, 1266, 1286, 1289 та 1292 рр.<sup>36</sup> Нарешті, ще один погляд обґрунтовано М.С. Грушевським, який уважав усю галицьку частину літопису єдиним твором («повістю»), створеним або ж у другій половині 1240-х, або ж у 1250-х рр., але допускав включення в нього декількох готових «повістей» (про Калку, про Батисево завоювання)<sup>37</sup>. Аналогічний образ єдиного в основі своїй твору впливає з дослідження розподілу в тексті хронографічних цитат та алюзій, що суцільною смугою простягаються до повідомлень другої пол. 1260-х рр. (О.С. Орлов)<sup>38</sup>, а також лінгвістичного аналізу *ГВл*, згідно з яким єдина помітна цезура в тексті припадає на рубіж *Inam*. 1260–1261 гг. (А.І. Генсьорський, Дін Ворт, Даніела Христова, Ірина Юр'єва)<sup>39</sup>.

Проект нового систематичного обстеження текстології *ГВл*, що здійснюється зараз Центром досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ (крім авторів цих рядків у ньому беруть участь В.І. Ставицький, В.Ю. Арістов, К.В. Кириченко, Я.В. Затилюк, а епізодично ще декілька дослідників) далекий від завершення. Але попередні результати спостережень сумарно можна викласти наступним чином. Текстологічні зондування тексту на доволі обширних і віддалених між собою сегментах показують, що на всьому протязі галицької частини, від початку й до записів за 1260-ті рр., текст літопису демонструє «двошаровість». Іншими словами, значні фрагменти містять «основний» (початковий) текст, над яким надбудовано «редакторський». Детально обґрунтовувати це твердження тут немає можливості. Як приклад наведемо лише давно відзначений і погоджений у літературі приклад подібної «двошаровості» — самий зачин літопису, де в початкову фразу «По смрті же великаго княза Романа великоу матежю воставшо . в землѣ Роускои» було пізніше вставлено обширний панегірик Романові Мстиславичу.

Отож із достатньою долею вірогідності можна стверджувати, що створений у другій пол. 1260-х рр. текст *Галицького літопису* невдовзі після завершення було піддано суттєвому редагуванню (або іншою особою, або ж навіть самим автором основного тексту). Для нинішнього вигляду *ГВл* цей редакторський епізод мав декілька зримих у тексті наслідків. По-перше, значні інтервали

36 Генсьорський А.І. *Галицько-Волинський літопис. Процес складання, редакції і редактори*. К., 1958.

37 Грушевський М.С. *Історія української літератури*. К., 1993, Т. 3, 137–143.

38 Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР*. Т. 31, 1928, 93–126.

39 Генсьорський А.І. *Галицько-Волинський літопис. Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості*. К., 1961; Dean S. Worth, “Linguistics and Historiography: A Problem of Dating in the Galician-Volhynian Chronicle,” Dean S. Worth, *On the Structure and History of Russian. Selected Essays* [Slavistische Beiträge, Bd. 10] (München, 1977), 232; Daniela S. Khristova, “Major Textual Boundary of Linguistic Usage in the Galician-Volhynian Chronicle,” *Russian History/Histoire Russe* 33, 2–4 (2006), 313–331; Юрьева И.С. Некоторые особенности синтаксиса, морфологии и лексики так называемой Галицко-Волынской летописи. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2012–2013)*. М., 2013, 135–151.

тексту здобули «зброподібний» характер, тобто шари основного («авторського») й надбудованого («редакторського») текстів перемежуються. По-друге, певні фрагменти «авторського» тексту виявилися з якихось причин переміщеними зі своїх початкових позицій і знаходяться тепер поза своїм смисловим контекстом. По-третє, унаслідок переміщення уривки «авторського» тексту втратили «пограничні» зони (або ж початки, або завершення). Нарешті «авторський» текст піддавався смислової ретуші (додавалися окремі імена, обставини тощо). Відомим у літературі, але, схоже, невірно інтерпретованим прикладом останнього прийому є вставки імені одного з Романовичів (часто без узгодження дієслівних форм) в епізодах, що початково стосувалися іншого, або ж обох братів одразу<sup>40</sup>. Якщо розібраний вище фрагмент *Inam. 1241* належить до другого типу редакторських втручань, усі три «ранні» згадки болохівських князів належать до найпростішого, четвертого типу.

У світлі цих зауважень спробуємо прочитати їх.

У нинішньому вигляді *ГВл* болохівські князі вперше згадуються (*Inam. 1231*) в контексті походу угорського королевича Андрія на Данила («по тѣх же лѣтѣхъ . движе рать . Андрѣи королевичъ . на Данила . и иде к Белобережью»<sup>41</sup>) взимку 1232–1233 рр.<sup>42</sup> Данило саме перебував на Київщині, але скоро повернувся й на річці Велі зустрів війська королевича та його союзників: «бѣ бо с королевичемъ . Ѡлександръ . и Глѣбъ Зеремиеви<sup>ѣ</sup> . и инии князи Болоховьсци и Оугоръ множество»<sup>43</sup>.

Цей каталог передбачає (власне у цьому його єдине призначення), що поіменовані персонажі будуть дійовими особами наступної битви. І справді, в її описі фігурують усі перераховані агенти — і Олександр Всеволодович белзький, і Гліб Зеремійович, і королевич зі своїми уграми — за одним промовистим винятком — болохівських князів, більше жодним словом не згаданих. Ніякої участі в битві останні не беруть, у результатах її не згадані. Їх узагалі немає в подальшій оповіді.

«Князи Болоховьсци» в нашому переліку виглядають явно чужорідним елементом. Адже попереду стоїть *муж* Гліб Зеремійович, і в такому випадку наступне «и инии князи» неможливе і позбавлене смислу. Можна було б гадати, що «инии князи» відноситься до Олександра Всеволодовича белзького (тобто: князь Олександр та інші князі), але цьому заважає позиція в переліку боярина Гліба Зеремійовича. Отож з буквального читання переліку виходить абсурд: або боярин Гліб Зеремійович є одночасно князем, з яким прийшли ще якісь інші болохівські князі<sup>44</sup>, або водночас і князь (Олександр Всеволо-

40 Див. замітку В.І. Ставицького «Ико бѣжалъ есть Михаилъ ис Кыева» в цьому томі.

41 *ПСРЛ* 2: 766.

42 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису, 24.

43 *ПСРЛ* 2: 767.

44 Власне, дехто так і думав: Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., 111–112.

дович), і боярин (Гліб Зеремійович) є болохівськими князями. Крім видалення зі списку болохівців, інші спроби дати раду тексту неможливі. Наприклад, читалося б добре: «Олександр и иные князи», але це означало би, що Олександр — болохівець, що неможливо.

Отже логічно допустити, що текст початково читався так: «бѣ бо с королевичемъ . Ѡлександръ . и Глѣбъ Зеремиеви<sup>45</sup> . и Оугоръ множество». Простим вилученням згадки болохівських князів текст здобуває нормальність.

Якщо перша із двох «ранніх» згадок болохівців фіктивна, чи не може бути, що фіктивна також і друга?

Удруге болохівські князі фігурують в описі (*Inam.* 1235) походу галичан по р. Хоморі та на Кам'янець, що відбувся в першій пол. 1236 р.<sup>45</sup>:

Придоша Галичане на Каменецъ . и вси Болоховьсции князи с ними . и повоеваша по Хомору . и поидоша ко Каменцю . взявши полонъ великъ поидоша<sup>46</sup>.

Звернімо увагу, як погано складено (відредаговано) фразу: «придоша на Каменецъ», потім «и поидоша ко Каменцю», а до того ж іще знову «поидоша» невідомо куди; з наступної фрази з'ясовується — таки на Кам'янець, звідки їм назустріч вийшли Данилові бояри. Тобто галичани три рази йшли на Кам'янець. Текст до редагування можна було б уявити так: «Приидоша Галичане . и повоеваша по Хомору . и поидоша ко Каменцю . взявше полонъ великъ».

Відбулася сутичка:

и побѣжени бѣша невѣрнии Галичане . и вси кнѣзи Болоховьсции . изоимани бѣша . и приведоша е Володимѣръ [X: я въ Воло<sup>м</sup>меръ] . ко кнѣзю Данилови . лѣтоу же наставшоу . нача посылати Михайль и Изславъ грозача даи нашоу братью . или придемъ на та воиноу<sup>47</sup>.

Із часів Карамзіна цей уривок для багатьох дослідників служив прямим доказом, що болохівські князі — «браття» Михайла Всеволодовича, а отже мають бути його близькими родичами, а отже — належати до чернігівських Ольговичів. Це одне з можливих тлумачень (дарма, що таких Ольговичів відшукати так і не вдалося), але подібний висновок є прямим запереченням першої атестації болохівців (під *Inam.* 1231), де вони становлять групу, частиною якої є Олександр белзький (Мономахович) та/або Гліб Зеремійович, галицький боярин. Ці дві інформації узгодити неможливо.

Як і у фрагменті *Inam.* 1231, в обох згадках під *Inam.* 1235 болохівці фігурують лише у формульних зворотах: «и инии князи Болоховьсции», «и вси князи Болоховьсции», «и вси Болоховьсции князи», і притому винятково у

45 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинського літопису, 25.

46 *ПСРЛ* 2: 774.

47 *ПСРЛ* 2: 775.

складі каталогів. Натомість в опису подій і вчинків персонажів їх не існує. Цим «ранні» згадки болохівців різюче контрастують із сюжетними повідомленнями про них у післямонгольській час.

У момент, коли відбувся набіг галицьких бояр на Кам'янець, Михайло Всеволодович сидить у Галичі й для нього природно вимагати від Данила відпустити «своїх» галицьких бояр, що брали участь у набігу на Кам'янець. «Братия» в цьому випадку означає «співвітчизники», «свої люди». Таке вживання відоме у *ГВл*, пор. вище, в опису облоги Каліша, де городяни промовляють до князя: «мы же моужи [...] людье твои есмы а ваша братья есмы . чемоу w насъ . не сожалитеси»<sup>48</sup>. Так само «сродником» володимирців (у значенні співвітчизника) названо Олександра белзького «жалахоуса Володимерци [...] . аще не был бы сродникъ ихъ с ними Шлекандръ то не перешли быша ни Боуга»<sup>49</sup>.

Якщо усунути з тексту (як це ми припустили для першої згадки) дві штучні формули у фрагменті *Inam*. 1235, він здобуває нормальний смисл: «и побѣжени быша невѣрнии Галичане . и изоимани быша . и приведоша а въ Володимеръ . ко кнзю Данилови», після чого галицький князь Михайло Всеволодович намагається визволити своїх полонених.

Причини додачі практично тотожної формули у повідомленнях за домонгольський час загалом зрозумілі. Ураховуючи пізнішу непривабливу історію колабораціонізму болохівців із монголами, їх згадка у складі будь-якого війська сама по собі компрометувала суперників Романовичів: угорців, Олександра белзького чи невірних галичан. Але, здається, можна з'ясувати, чим — з усіх можливих — саме ці два місця, *Inam*. 1231 та *Inam*. 1235, привернули увагу редактора і чому здалися придатними для вставки. Це було зроблено, гадаємо, під впливом останньої згадки (*Inam*. 1257) болохівців у *Галицькому літопису*:

По рати же Креманецькой Коуремьсинѣ . Даниль возъвиже рать . противоу Татароу<sup>50</sup> . сгдавъ с братомъ . и со сномъ . посла Деонисиа Павловича . вза Межибѣи . потомъ же воевахоуть . людье Данилови же и Василкови Болоховъ . а Лвови Побожье и люди Татарьския . веснѣ же бывши . посла сѣна своего Шварна на Городокъ . и на Сѣмоць . и на вси городы . и вза Городокъ . и Сѣмоць . и всѣ городы . сѣдашиа . за Татары Городескъ . и по Тетереви до Жедечева Възъвалгане же сольгаша Шварномъ . поемше тивоуна . не вдаша емоу тивоунити . Шварно же приде

48 *ПСРЛ* 2: 756–757. Пор. також: «новгородьци же кнзю рекоша мы бе-своеа бра'а бес пльсковичь не имаемъ са на ригоу» (*Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. М., Л., 1950, 67).

49 *ПСРЛ* 2: 720. На такому вжитку, треба гадати, позначився слов'янський переклад *Іудейської війни* Йосифа Флавія, одне з головних стилістичних джерел *ГВл*. Пор.: «понеже своего цра не пошадѣша, и своего сродника»; «и быша сродници поуше иноплеменникъ»; «и посла ивсифа [...] мна како да wskлабатса къ сродникъ» (*Древнерусский перевод «Истории иудейской войны» Иосифа Флавия*. Том I. Изд. подгот. А.А. Пичхадзе, И.И. Макеева, Г.С. Баранкова, А.А. Уткин. М., 2004, 420г, 423г, 444г).

поймавъ города вса . и по немь придоша Бѣлобережцѣ . и Чарнатинци и вси Болоховци . к Данилоу<sup>50</sup>.

Болохівців згадано тут уже без власних князів і власних міст, але в контексті інших груп населення, підпорядкованих монголам: «людей татарських» та міст «сѣдащих . за Татары» (хоча літопис, здається, прямо не зараховує болохівців ані до першої, ані до другої категорії). На відміну від повідомлення *Inam*. 1241, що не містило у собі жодних конкретних просторових орієнтирів, здатних указати місце болохівців на карті, тут маємо бодай якусь «географію», відому з інших місць літопису: Побужжя, р. Тетерів, Межибоже, Возягель. Однак найближчими до болохівців текстуально (а, за простою асоціацією — географічно) виявляються дві групи, чії імена явно утворені від назв місцевостей: чернятинці та білобережці. Точно встановити місцезнаходження їхніх поселень на підставі *ГВл* неможливо. Але якщо чернятинці фігурують лише у цьому повідомленні, то Білобережжя згадано в літопису ще — і лише один раз: в оповіді про той самий похід королевича Андрія на Данила під *Inam*. 1231 р., де нібито беруть участь і болохівські князі:

по тѣх же лѣтѣхъ . движе рать . Андрѣи королевичъ . на Данила . и иде к Белобережью [...]. и стрѣте рать во Бѣлобережьи . и бившимса имь в рѣкоу . Солоучь . и гониша до рѣкы Деревное<sup>51</sup>.

Отож Білобережжя — якась територія вздовж річки Случ, з якою — за всіма ознаками — має граничити Болохово. Більше того, тут таки згадано (і також лише єдиний раз) річку Деревну, на якій — можна думати — стояв Деревич, одне з міст болохівських князів. Звернімо увагу, що й набіг галичан під *Inam*. 1235, до якого згодом пристали болохівські князі, також відбувався вздовж р. Случ на Кам'янець. Ураховуючи додатково, що Случ більше ніколи не згадується *Галицьким літописом* (а Кам'янець більше не згадується в повідомленнях за домонгольський час), у редактора, власне, і не було інших можливих місць, придатних для вставки болохівських князів. (Дуже ймовірно до того ж, що на формі, в якій болохівці з'являються під *Inam*. 1234: *и вси Болоховьсции* князи, позначилася їх згадка під *Inam*. 1257: *и вси Болоховци*).

Після всього сказаного можемо ще раз (утреге) прочитати наше головне повідомлення про болохівських князів та їхню землю:

слѣшавъ же Даниль приходъ Ростиславль . со князи Болоховьскими . на Бакотоу . абѣ оустремиса на нѣ . грады ихъ шгневи предасть . и гребла ихъ . раскопа . Василько же князь . всталъ бѣ . стеречи землѣ ѿ Литвы . послалъ бѣаше вое свое со братомъ . Даниль же возмѣ плѣнь многъ вратиса . и поима грады ихъ . Деревичъ Губинь . и Кобоудъ . Коудинъ городѣць . Божьскыи Дадьковъ .

50 *ПСРЛ* 2: 838.

51 *ПСРЛ* 2: 766.

приде же Коуриль печатникъ княза Данила . со треими тысащами пѣшець . и трѣими стѣ коньникъ . и водасть имъ взати Дадьковъ градъ<sup>52</sup> . ѿтоуда же плѣнивъ землю Болоховьскоую . и пожегъ . встави бо ихъ Татарове . да имъ ѡрють пшеницу и проса .

Даниль же на нѣ болшоую враждоу держа . како ѿ Тотарь надежоу имѣахоу<sup>52</sup>.

Нас тепер не здивує, що цей фрагмент демонструє ті самі ознаки двошаровості, тобто редагування, які характерні загалом для *Галицького літопису*. Справді, епізод розпадається на два окремих, але абсолютно тотожного змісту: два персонажі двічі знищують Болохівську землю, двічі палять їхні міста («ѡгневи предасть» — «пожегъ»), двічі беруть полон («возьма плѣнъ многъ» — «плѣнивъ»), двічі беруть Дядьків («поима грады ихъ [...] Дадьковъ» — «водасть имъ взати Дадьковъ градъ»). Іншими словами, один з епізодів є абсолютною тавтологією іншого. Котрий із двох початковий?

Звернімо увагу, що фрагмент за участю Данила сконструйований невдало. Князь «устремляється» на болохівські міста, руйнує їхні укріплення, бере полон і повертається. Кінець історії. Після цього він знову бере міста, уже перераховані поіменно. А у самому закінченні історії дізнаємося, що Данило — вже покінчивши із болохівськими князями та їхніми містами — продовжував ворогувати із болохівцями. Сміслові чи граматичної неадаптованості ми радше очікували б у вставному тексті, який складно долаштувати до вже збитої оповіді. Другий епізод, з Кирилом, подібних суперечностей не містить і, більше того, у ньому замічаємо мотив із попередньої оповіді про напад болохівців на Бакоту: особливим чином наголошена роль «піщців» («изииде на нь со пѣшци», що налякало Ростислава і болохівських князів). З цими ж піщцями («со треими тысащами пѣшець . и трѣими стѣ коньникъ») Кирило з'являється у Болохівській землі і, своєю чергою, палять її, бере полон і «вдруге» штурмує міста. Отже оповідь про дії Кирила в Болохівській землі є прямим продовженням історії нападу болохівців на Бакоту, вони безпосередньо з'єднуються, що «висвітлює» фрагмент із Данилом як вставний<sup>53</sup>. Таким чином, є підстави гадати, що в початковому вигляді вся історія болохівців була пов'язана виключно з печатником Кирилом. Пізніше редактор

52 *ПСРЛ* 2: 791–792, із врахуванням варіантів *Хлебн.* списку.

53 «Піщці», крім того, зв'язують епізод із печатником Кирилом з оточуючим текстом *ГВл.* У попередньому тексті *Галицького літопису* «піщці» згадані лише один раз, на самому початку (*Inat.* 1202, *ПСРЛ* 2: 717). Після довгої перерви вони знову з'являються в нашому епізоді. А от після нього «піщці» стають частотним словом: «многи бо имѣ пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 797), «пѣшци же встави противоу вратомъ» (*ПСРЛ* 2: 802), «вороужьшимьса пѣшцемь» (*ПСРЛ* 2: 813), «и мнозии пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 818), «гражанѣ пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 840). Крім того, характерне поєднання «піщців і кінноти» з'являється також лише після *Inat.* 1241: «поиде собравъ вои многи и пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 797), «исполчивша же коньники с пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 802), «пѣшци и сноузничи» (*ПСРЛ* 2: 811), «многы своа пѣшци . и коньники» (*ПСРЛ* 2: 819), «и поимъ коньники и пѣшци» (*ПСРЛ* 2: 822), «гонаше га пѣш . и вни же на конихъ» (*ПСРЛ* 2: 828).



вирішив посилити роль князя, Данила Романовича, у цій справі. Імовірно, це сталося в межах того самого «редакторського епізоду», унаслідок якого болохівські князі з'явилися й у передніх повідомленнях про князя Данила (*Inam.* 1231 та 1235)<sup>54</sup>.

Підіб'ємо підсумок цієї частини наших спостережень. Початкова редакція *Галицького літопису* містила лише дві згадки болохівців: *Inam.* 1241 р. та *Inam.* 1257. Перша з них має визначальне значення для судження про природу цього феномену: в ній згадані «болохівські князі», поіменно перераховано болохівські міста, і все це утворення іменовано «Болохівською землею»<sup>55</sup>. Крім того, дізнаємося про особливу роль монголів у його виникненні. Удруге і востаннє болохівців — уже лише як територіальну групу — згадано в контексті інших аналогічних, залежних від татар, груп в *Inam.* 1257.

### Що таке Болохово?

У сучасних інтерпретаціях Болохівську землю представлено як стабільне територіальне та адміністративне утворення зі столицею в місті Болохів, де тримали резиденцію (всі?) болохівські князі, звідки і їх назва. Із граничною простотою це переконання висловив у середині ХХ ст. І.П. Крип'якевич:

Деякий час до складу Волинського князівства входила смуга над ріками Случню і Верхнім Богом, яка належала до Київського князівства. Головним містом в області Случі вважався Полоний [...] На північ від Полоного знаходився Сімоць і Возвягль [...]; в околиці Возвягля — менші поселення Білобережжя і Чернятин на шляху до Чортового лісу. Невідомо, де були розташовані Городок і Городеськ. На південь від Полоного стояв укріплений замок Колодяжне [...] Далі йшли менші знані поселення Микулин, Деревич, Губин, Кобуд.

Над Верхнім Богом головними містами були Божський та Межибоже (Меджибіж) [...] З менш укріплених поселень згадуються Кудин, Городець, Дядьків, Болохово, Мунарів і Прилук.

54 Ми не наважуємося запропонувати реконструкцію початкового вигляду тексту: очевидно, що редакторське втручання не обмежилось простою вставкою, але заторкнуло й оригінальний текст, який було перекомпоновано. Наприклад, судячи з позиції переліку болохівських міст після «першого завершення» походу Данила (тепер у вставці про Данила), він міг належати до початкового варіанту повідомлення (про печатника Кирила).

55 Як і чимало дослідників до нас, ми надаємо значення тій обставині, що болохівські князі завжди фігурують як колективне ціле, як маса без індивідуальної фізіономії. Це правда, що в декількох випадках *ГВл* зовні схожим чином згадує «князів задніпровських», «князів пінських і туровських». Хоча ці згадки походять вже з волинської частини літопису (і за формальною ознакою ними можна було б знехтувати), відзначимо, що імена «задніпровських» князів уже ж вказано: «и Заднѣпрескыи князи всѣ да емоу в помощь . Романа Дѣбраньского . и съ сѣмь Волгомь . и Глѣба княза Смоленьского» (*ПСРЛ* 2: 872). У галицькій частині згадано «пинян» (*ПСРЛ* 2: 750, 752), князів пінських, але пізніше все ж з'ясується, що це — сини Ростислава Святополчича (*ПСРЛ* 2: 753).

Коли в 1230–1250 рр. на Побожжі виник народний, протикнязівський рух, населення майже всіх згаданих поселень включилося в нього. Від центру цього руху Болохова Побожжя одержало назву Болохівської землі<sup>56</sup>.

Такий монументальний образ Болохівщини, що дозволяє ставити її в один ряд з іншими землями Русі, склався не одразу. Не відразу навіть знайшли придатну для неї локалізацію. Першовідкривач відомостей про болохівців М.М. Карамзін гадав, що їхня земля знаходилася на р. Західний Буг «між володінь волинських та мазовецьких, на південь від Берестя» (ми вже знаємо чому — інакше болохівські князі не могли б вдертися до Мазовії)<sup>57</sup>. Завдяки авторитету історіографа, цей погляд затримався в літературі. Але вже Карамзіну була відома й інша локалізація, про яку йому писав Зоріан Доленга-Ходаковський: «Болохов находилась в Подольской губернии. Там, на дороге из Киева в Галич, были и города Кудин, Божский, Деревичи, Губин, Дядков, Белобережье, Чернятин, область князей болоховских, в окрестностях и на берегах Буга, впадающего в Днепровский лиман, а не того, который впадает в Вислу». Карамзін надрукував міркування Ходаковського у додатках до VIII тому, але, здається, залишився при своїй думці<sup>58</sup>.

Ходаковський виходив зі свого незрівнянного серед сучасників знання археологічних пам'яток та географічної номенклатури України. Між тим, цілковито тотожної локалізації Болохова дійшов задовго до нього, у другій чверті XVII ст., значно скромніше оснащений анотатор *Іпатіївського літопису*, якому належать приписки на берегах, відомі з так званого списку Марка Бундура (або ж — списку Яроцького), 1651 р. Проти історії руйнування Данилом болохівських міст, цей читач зауважив: «Дани<sup>н</sup> городы болоховетски<sup>х</sup> кнѣз<sup>ѣ</sup> побра<sup>н</sup> в Подолу», а дещо вище, при згадці боярина «Бориса межибіжського» зазначив: «Бори<sup>с</sup> межибозки<sup>ѣ</sup> кнѣ болохове<sup>н</sup>кий» (БАН 21.3.14, арк. 191 зв., 196 зв.).

Від середини XIX ст. запропонована Ходаковським «подільська» локалізація Болохова стала загальним місцем як у працях російських, так і австрійських істориків, що займалися локальною галицькою минувиною (Денис Зубрицький, Антон Петрушевич, Ісидор Шараневич<sup>59</sup>). Але цілковитої впевненості досягнуто не було. М.П. Погодін, навівши обидві думки — Карамзіна та Ходаковського, — відзначив із приводу «подільської» локалізації Кудина, Божського, Деревичів, Губина, Дядькова, Білобережжя та Чернятина: «Все это, положим, так, но где же был Болохов?»<sup>60</sup>. І справді, дивним чином саме столиця та найважливіший центр землі якось вислизав із рук дослідників.

56 Крип'якевич І.П. *Галицько-Волинське князівство*. К., 1984, 26–27.

57 Карамзін Н.М. *История государства Российского*. Т. 3. СПб., 1818, прим. 346; Т. 4, прим. 102.

58 Карамзін Н.М. *История государства Российского*. Т. 8. СПб., 1819, Приложения, 146.

59 Зубрицький Д. *История древнего Галичско-Русского княжества*. Ч. 3. Львов, 1855, 137; Шараневич І. *История Галичско-Володимирской Руси от найдавніших времен до 1453 г.* Львов, 1863, 93.

60 Погодін М.П. *Исследования, замечания и лекции по русской истории*. Т. 4: *Период удельный, 1054–1240*. СПб., 1850, 205.

Проблема все ще вважалася нез'ясованою і через двадцять років, і серед «запитань», запропонованих 1872 р. на розгляд III Археологічного з'їзду, було наступне: «Значение болоховских князей и местоположение Болоховских княжеств»<sup>61</sup>. Це було питання «з оплаченою відповіддю», адже, судячи з усього, М.П. Дашкевич — тоді ще двадцятилітній студент університету — вже готував обширне дослідження, яке й було опубліковане 1878 р. в *Трудах з'їзду*<sup>62</sup>. Добросовісна і скрупульозна в питанні локалізації Болохівської землі праця Дашкевича застосовувала той самий — досить дивний, коли вдуматися — прийом, що й Ходаковський. При тому, що міста Болохівської землі точно вказано під *Inam. 1241*, усі судження про її локалізацію черпалися з повідомлення під *Inam. 1257* про *инии* групи залежного від монголів населення та їхні території, тобто повідомлення, в якому Болохівська земля *не* згадується.

Учнівський труд Дашкевича, судячи з усього, не досяг мети. У виданій 1888 р. Імператорським Московським археологічним товариством брошурі «Вопросы и запросы, не получившие окончательной разработки на первых семи Археологических съездах» під № 242 значиться питання про болохівців у тотожному формулюванні<sup>63</sup>. Можливо, враженню недоведеності й дискусійності питання сприяла оприлюднена незадовго перед тим детальна критика Никандра Молчановського, чий висновок із приводу побудов Дашкевича звучав строго: «Г-н Дашкевич, несмотря на замечательную тщательность своих изысканий в этой области, не смог прийти к верному, неоспоримому и убедительному для всякого заключению; если же теория его и верна на самом деле, то, как мне кажется, это очень трудно доказать»<sup>64</sup>.

Сам Молчановський — за браком достатніх свідчень — ухилився від точної локалізації Болохівської землі, зазначивши:

Решающее значение для нашего вопроса имело бы, конечно, исследование городищ, курганов и других археологических остатков в предполагаемой Болоховской территории [...] Нельзя не согласиться, что именно эти данные, быв собраны, имели бы несравненно более важное значение, нежели указания письменных памятников, указания при том же до крайней степени скудные и, в конце концов, ровно ничего не прибавляющие к немногоречивому тексту основного источника, Ипатьевской летописи. Пока изыскания эти не будут произведены, до тех пор вопрос о территории болоховских расселений будет оставаться открытым<sup>65</sup>.

61 Третий Археологический съезд в Киеве. 2 августа 1874 года. (Правила, программа, вопросы). М., 1873, 10.

62 Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. К., 1878. Т. II; і окремим виданням, із присвятою В.Б. Антоновичу.

63 Вопросы и запросы, не получившие окончательной разработки на первых семи Археологических съездах. СПб., 1888, 18.

64 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. К., 1885, 121–132.

65 Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., 125, прим. 1.

Археологія була новою наукою з репутацією точного, конкретного й несуперечливого знання, вона обіцяла нові горизонти. Упродовж ХХ ст. саме археологічні дослідження будуть домінувати у проблемі «Болохівської землі». Але археологія точно слідувала рецепту, виписаному Молчановським: із праць істориків здобувалося знання про здогадну територію Болохівської землі (ще й з «прихватом») і всі археологічні пам'ятки киево-руського часу на цій території оголошувалися «пам'ятками болохівців»<sup>66</sup>. Із накопиченням археологічних знань зростала кількість городищ, селищ, могильників, скарбів, залишених болохівцями. Отож тепер у землі болохівців нараховують 27 «фортець»: 15 городищ, не згаданих літописом, і 12 літописних міст, серед яких ніколи не згадані джерелами як болохівські Колодяжин, Ізяслав, Божський, Межибіж, Тихомль, Гнійниця, Полонне<sup>67</sup>. Археологічно ідентифіковано й фантомну столицю Болохівської землі, власне місто Болохів, на роль якого пропонують або ж городище ХІ–ХІІІ ст. поблизу м. Любар на р. Случ<sup>68</sup>, або ж городище ХІ–ХІІІ ст. на р. Гуска в околицях с. Городище неподалік Шепетівки (раніше визначене як літописний Ізяславль)<sup>69</sup>. Можливості археології у справі ідентифікації болохівських міст виявилися доволі обмеженими<sup>70</sup>. Але крім розширення території болохівців та насичення її укріпленими пунктами, археологічні дослідження мали ще один ефект. Оскільки практично всі досліджені городища виникають не пізніше другої половини ХІІ, а деякі на рубежі ХІ–ХІІ ст., історія болохівців, а також їхнього адміністративного утворення — «Болохівської землі» здобувала протяжність і глибину в півтора століття.

Позитивну локалізацію Болохова було здобуто все ж у рамках традиційної історії. Поштовхом до нових розшуків послужив черговий запит про болохівців, адресований І.А. Линниченком уже ІХ Археологічному з'їзду: «Имеют ли какое отношение к летописным болоховцам болоховцы в актах XVI в.?»<sup>71</sup>. Прямою відповіддю на нього стала стаття М.С. Грушевського, який опублікував із *Литовської метрики* лист королеви Бони до кременецького старости Петра Семашка, даний у Варшаві 1553 р. У документі йшлося про осаджен-

66 Раппопорт П.А. Города Болоховской земли. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. М., 1955, Вып. 57, 54–57; Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. К., 1976, 164–172.

67 Див.: Якубовський В. *Скарби Болохівської землі*. Кам'янець-Подільський, 2003, 31–40. Див. також: Терський С.В. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. К., 2014, 91 (автор указує на існування в Болохівській землі 40 поселень, з них 15 — укріплені городища).

68 Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі, 171.

69 Якубовський В. *Скарби Болохівської землі*, 33–34.

70 З перерахованих у *Інат*. 1241 болохівських міст, здається, лише Губин ідентифіковано надійно, див.: Винокур І.С. Дослідження літописного Губина. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці, 2001. Т. 1, 202–215; Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.І., Мегей В.П. Речовий скарб із літописного Губина. *Археологія*. 2003, № 1, 54–65.

71 *Труды виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX Археологического съезда*. Вильна, 1893, 12.

ня людей у Кременецькому повіті «за Горинню на Болохові»<sup>72</sup>. Із нього випливало, що Болоховим називалася територія на вододілі Горині та Случі, в області річок Жерді та Полкви. Через декілька років Дашкевич опублікував додаткові акти XVI ст. із згадками Болохова. На його думку, Болохово в них охоплювало місцевість від правого берега Горині до Случі й Буга на півдні, що, як наполягав Дашкевич, становило лише південно-західну частину древнього, літописного, Болохова<sup>73</sup>.

Отож підтверджувався давній висновок Дашкевича, що Болохово — це не місто, не фортеця і не населений пункт, а назва певного регіону. Цим і пояснюється обставина, яка так довго бентежила істориків: серед міст болохівських князів не названо власне «Болохів», їхню гадану столицю.

Зрештою, таке враження можна було здобути й з тих двох згадок Болохова за XII ст., що містяться в *Київському літопису*. Під 1150 р.:

в то же верема поиде Володимерь из Галича . сватови своему Дюргеви в помощь . Киеву на Изаслава . и приде Изаславоу вѣсть . вже Володимирь перешель Болохово . идетъ мимо Мунаревъ к Володареву<sup>74</sup>.

Перейти можна поле, а місто — минути.  
Під 1172 р.:

И поиде Мьстиславъ ѿ Киева . второе недѣли по велици дни в понедѣльникъ и бы<sup>с</sup> вѣсть Дѣдови . вже Мьстиславъ пошель . и посла Володислава Лаха с Половци . по нѣмь . и постигоша га оу Болохова<sup>75</sup>.

Друга згадка менш виразна, але для нашого подальшого обговорення обидві вони важливі наступним: Болохово є компактною місцевістю, яка лежить на традиційному шляху з Києва в Галич. Хто б не рухався зі сходу на захід (і у зворотному напрямку), мав проминати Болохово.

### «Болохівські князі» у *Жалісній пісні* магістра Рогерія

Західний похід монголів став катастрофою нечуваних масштабів для християнських держав Східної та Центральної Європи. Попри це до наших днів дійшов лише один звіт про події, написаний очевидцем — *Epistola in miserabile carmen super destructione regni Hungarie per tartaros facta*, або *Жалісна пісня* магістра Рогерія. Ця обставина сама по собі робить його текст першокласним джерелом для розуміння подій 1240–1242 рр. З якоїсь причини

72 Грушевський М.С. К вопросу о Болохове. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Кн. 7. К., 1893, Отд. II, 3–11.

73 Дашкевич М.П. Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах. *Университетские известия*. К., 1899, Кн. 1, Критика и библиография, 1–63.

74 *ПСРЛ* 2: 398–399.

75 *ПСРЛ* 2: 549–550.

трактат Рогерія ніколи не залучався до вирішення проблеми «болохівських князів», хоча, як спробуємо показати нижче, саме в ньому весь цей час містилася розгадка.

Магістр Рогерій народився близько 1205 р. в Апулії, на півдні Італії. Про його ранні роки відомо мало, але припускають, що він здобув формальну юридичну, а можливо й схоластичну освіту. Від 1230-х рр. Рогерій перебував на службі римської курії. У складі почту кардинала Джакомо ді Пекорарі 1232 р. він вперше прибув до Угорського королівства й невдовзі одержав посаду капелана, а згодом і архідіякона Варадської єпископії у Трансильванії (нині Орадя в Румунії). Упродовж декількох наступних років (1236–1239 рр.) він супроводжував свого патрона в подорожах за межами Угорщини, але монгольське вторгнення 1241 р. застає його знову у Вараді. Тут Рогерій потрапив у полон до монголів і перебував у ньому до 1242 р., коли йому вдалося втекти під час виходу монгольського війська на схід. 1245 р. Рогерій, можливо як експерт із «монгольського питання», перебував на Ліонському соборі, одним із центральних питань якого було формулювання папської політики щодо монголів (а одним із наслідків — місія Плато Карпіні).

Свої переживання монгольського бранця Рогерій описав по свіжих слідах подій, принаймні на 1244 р. його трактат уже був завершений. Для нашої теми найважливішим серед досвіду Рогерія виявляється описаний у 35-ій главі епізод, що стався «через місяць чи більше» після остаточного підкорення провінції, вціліле населення якої ховалося по лісах (із подальшого контексту стає ясно — у липні-вересні 1241 р.). Монголи оголосили, що усім, хто вийде з лісів до певного терміну, буде збережене життя й дозволено повернутися до своїх домівок. Вийшло чимало люду, так що «територія на три дні довкола» була заново заселена. При цьому монголи дозволили кожному поселенню обрати собі «королів»: або ж із-поміж монголів, або ж із руки монголів (*quelibet villa elegit sibi regem de Tartaris, quem optavit*)<sup>76</sup>. Для управління населенням, говорить далі Рогерій, монголи призначили *князів* (*constituerunt caneseos*). Слугою одного із них став Рогерій, що дало йому можливість спостерігати за діяльністю *князів* практично з середини: об'їжджати територію разом зі своїм паном, бути присутнім на щотижневих зборах *канесіїв*, особисто пізнати деякого з них тощо.

Із тексту Рогерія неясно, чи *caneseos* — це ті самі *regibus*, згадані попереду як одержані від монголів голови поселень, але таке тлумачення не виключене. Він називає *князів* також «приставами» (*ballimos*) або «панамі» (*dominos*), або «старійшинами» (*maioribus*), в іншому місці одного з них іменує «управителем» (*procurator*). Очевидно, цей термін був для Рогерія новим, і він підбирав слова, щоб точніше описати встановлений татарами

76 *Anonymus and Master Roger*, ed. by Janos M. Bak and Martyn Rady [=Central European Medieval Texts, vol. 5] (Budapest and New York, 2010), 208.

інститут. Важливо для нас, що як саму посаду, так і її назву (насправді слов'янського походження) Рогерій уважає монгольськими. Єдиний інший випадок уживання терміна у *Жалісній пісні* також стосується монголів: в одному із попередніх епізодів князем він називає якогось монгольського ватажка чи воєначальника (*ipsorum canesio, id est, maiori*)<sup>77</sup>.

Коментуючи термін *canesio*, новітні видавці тексту припустили, що Рогерій міг знати його як іменування старійшин сільських громад волохів<sup>78</sup>. Навряд чи це так. Систематичні згадки волохів (поодиноких осіб) у межах Угорського королівства починаються з 1230-х рр. Але про осадження волохами певних територій у Трансильванії достеменно дані походять із пізніших часів. Найранішими є грамоти короля Андрія III 1292 та 1293 рр. (щоправда в останній зроблено згадку про надане королем Ласло IV (1272–1290 рр.) право капітулу Белеграда тримати 60 волоських родин)<sup>79</sup>. Сама ж інституція *князів* фіксується у Трансильванії лише в перших десятиліттях XIV ст., а скільки-небудь масова колонізація на волоському праві, елементом якого була посада *князів*, ще пізніше — з другої половини XIV ст.<sup>80</sup>

Зрештою, з опису Рогерія дізнаємося, що *князями* були місцеві мадяри, як той, чийм слугою став Рогерій: суто татарин у діях (*Tartari in suis operibus effecti erant*). Та й населення, яким порядкували *князі*, було мадярським.

Функції князів Рогерій описує як судові та господарські: вони управляли населенням, а також постачали монголам необхідні припаси (*constituerunt caneseos, id est, balimos, qui iustitiam fecerent et eis equos, animalia, arma, exennia et vestimenta utilia procurarent*)<sup>81</sup>. Справді, ці події мали місце під час жнив, і татари опікувалися тим, щоб нагромадити запаси сіна, соломи та інших припасів (*quo facto cum essent tempora messium, fruges unanimiter collegerunt et eas ac stramina et fenum at alia ad horrea congregabant*). Спостерігаючи за діяльністю поставлених монголами *князів*, Рогерій дійшов

77 *Anonymus and Master Roger*, 170. Цікаво, що й у *Gesta Hungarorum* анонімного нотарія Бели IV термін (у формі *kenezu*) пов'язується із жителями степу: половцями та болгарями (*Anonymus and Master Roger*, 96).

78 *Anonymus and Master Roger*, 171, прим. 4.

79 Див.: Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo*, 175-177.

80 J. Bogdan, "Über die rumänischen Knesen," *Archiv für Slavische Philologie* 25 (1903), 526-527; Karel Kadlec, *Valaši a valašské právo*, 200-204. Щоправда у грамоті Бели IV госпітальерам (1247) згадуються волоські утворення, кожне з яких іменовано *kenezatus*. Але мова тут йде про великі територіальні князівства (Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250* (Cambridge, 2006), 407).

81 У російському перекладі фраза тлумачена таким чином, що татари створили *канесіїв*, щоб ті дбали про свій власний, *канесіїв*, добробут: «Назначили канеснев [...], которые следили за справедливостью, заботились о своих лошадях, животных, оружии, имуществе и одежде» (*Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами. Латинский текст и перевод*. Пер., вступ. стаття і коментарі А.С. Досаева. СПб., 2012, 51). Така християнська доброта нічим не мотивована і прямо суперечить наступній оповіді Рогерія. Англійський переклад точно слідує оригіналу, передбачаючи єдиний суб'єкт речення: «They [монголи. — *Авт.*] set *kneses* [...] in order to render justice and supply them [монголів. — *Авт.*] with useful horses, animals, weapons, presents and clothing» (*Anonymus and Master Roger*, 209).

висновку, що все це було задумано з метою забезпечити монголам — серед спустошеної країни — ситу територію для майбутньої зимівлі. Як він дізнався пізніше, здогад був вірним: монголи залишили людей під умовою, що ті зберуть урожай і нагромадять запаси (*nam populus vivere ad tempus dimiserant ad cautelam, ut in unum segetes congregarent et vindemiarent vineas*)<sup>82</sup>.

Галицький літописець сказав би: «вставили бо ихъ Татарове . да имъ врють пшеницю и проса».

Отож у нашому розпорядженні — два повідомлення про організацію монголами підкореного населення для аграрного виробництва: одне коротке й дискусійне (*ГВл*), інше — докладне та несуперечливе (Рогерія). Обидві звістки абсолютно синхронні: відносяться до подій липня — вересня 1241 р. В обох повідомленнях ці зусилля стосуються доволі обширного, але компактного регіону, який лежить на шляху, що ним повертатиметься монгольське військо<sup>83</sup>. В обох випадках для контролю над населенням монголи встановлюють інститут *князів*. В обох випадках новий порядок передбачався як тимчасовий чи навіть «одноразовий»: на період жнив 1241 р., але в будь-якому разі не довше тривалості західного походу; із виходом монголів у степ будь-які звістки про *князів* та їхні території з джерел зникають. На тлі убогої документованості епохи шанси випадковості такої кількості збігів нікчемні.

Зрештою, ще з одного джерела ми знаємо, що саме такою й була нормальна практика монголів. Угорський домініканець брат Юліан, який 1236 та 1238 рр. здійснив дві експедиції на схід та одним з перших доставив на Захід звістки про монголів і їхні практики, стверджував на підставі здобутих ним відомостей, що під час походу татари в усіх завойованих країнах частину підкореного населення насильно залучають у військо; частину ж нездатних до війни селян (*rusticos*) вони залишають позаду для обробки землі на потреби армії. При тому такі люди надалі мусили називатися татарами (*ut de cetero Tartari nuncupentur*)<sup>84</sup> (пор. угорського *князя*, що «став татариним», а також «людей татарських» галицького літопису<sup>85</sup>).

Для нашої теми це означає, що «болохівські князі» та «Болохівська земля» були одним з «інфраструктурних проєктів» у рамках західного походу монголів 1240–1241 рр. Зі свого вже багатого досвіду вони знали, якими будуть

82 *Anonymus and Master Roger*, 210.

83 Болохівські князі порядкували шістьма або сімома містами; аналогічна територія у Трансильванії простягалася «на три дні». Кількість князів, за оцінкою Рогерія, сягала сотні, а кожен із них командував майже тисячею поселень, що видавці справедливо вважають надзвичайно завищеними цифрами (*Anonymus and Master Roger*, 209, прим. 3).

84 László Bendefy, “Fontes authentici itinera fr. Iuliani (1235–1238) illustrantes,” *Archivum Europae Centro-Orientalis*, t. 3, fasc. 1–3 (1937), 38, 42.

85 Отож цілком можливо, що ці нові «люди татарські», котрі епізодично з’являються через десять років після болохівських князів, були «створені» під час походу Куремси 1252 р. Данило Романович вирушає в каральну експедицію проти них, як зазначає літопис, одразу ж «по рати Креманецької Куремсині», так що зв’язок між монгольським походом і «людьми татарськими» очевидний.



наслідки їхнього вторгнення<sup>86</sup>. Завданням проекту, отже, було створити серед країни, що підлягала руйнуванню, спустошенню й неминучому знелюдненню, острівцень добробуту, з осадженим на землі населенням, яке під протекторатом монголів продукувало б і нагромаджувало припаси для війська в розрахунку на його зворотний шлях. Ми не знаємо, якою була доля трансильванських «болохівців» (Рогерій вирушив з армією і втратив з ними контакт). Але на Русі монголам не випало скористатися зі свого задуму: Данило Романович, або ж його печатник Кирило, зруйнували Болохівську землю ще до зворотного проходу монголів.

Інститут історії України НАН України

---

86 Наприклад, Фома Сплітський стверджує, що після виходу монголів в Угорському королівстві повсюдно запанував жорстокий голод, так що від нього померло ледве чи не більше людей, ніж було вбито під час війни (Фома Сплітський. *История архиепископов Салоны и Сплита*. Вступ. ст., пер., комм. О.А. Акимовой. М., 1997, 120). Справді, під час перебування монгольського війська було порушено аграрний цикл, а значна частина продуктивного населення зазнала або винищення, або переміщення. Ще багато років по тому чимало регіонів у Трансильванії залишалися безлюдними, а землі не оброблялися; у деяких місцевостях до 1256, і навіть 1268 рр. (див.: Peter Jackson, *The Mongols and the West: 1221–1410* (London, New York et al., 2005); Florin Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages*, 413–414). Див. також новітнє дослідження дій монголів у Центральній Європі та на Балканах: Александар Узелац. *Под сенком пса. Татари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*. Београд, 2015, 42–59).